

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ: СУТНІСТЬ І ОСНОВНІ СКЛАДОВІ

Р. П. ПІДЛИПНА, кандидат економічних наук
(Ужгородський торговельно-економічний інститут КНТЕУ)

Анотація. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнані найвищою соціальною цінністю. Держава не є пасивним спостерігачем за реалізацією прав і свобод громадян, а, навпаки, – активним учасником забезпечення їх реалізації. Розглянуто теоретичні підходи до трактування соціального захисту у сучасних дослідженнях. Охарактеризовано підходи до розуміння змісту цього поняття. На основі проведеного дослідження виявлено, що тлумачення поняття «соціальний захист» є досить дискусійним і неоднозначним у колі науковців. У ході дослідження та узагальнення всього масиву запропонованих наукових парадигм автор дає власну характеристику цьому поняттю. Автор побудував розгалужену трирівневу систему взаємодоповнюваного соціального захисту. Значна увага приділена результатам наукових досліджень складових соціального захисту в Україні.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне страхування, соціальна допомога, соціальне забезпечення.

Державу, що забезпечує своїм громадянам і особам, які знаходяться на її території на законних підставах, достойний рівень життя і вільний розвиток, називають соціальною. В основному законі нашої країни визначено, що найвищою соціальною цінністю в Україні є людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека. Згідно з Конституцією утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Із зазначених положень випливає, що держава не є пасивним спостерігачем за реалізацією прав і свобод громадян, навпаки, – активним учасником забезпечення їх реалізації.

Проте остаточного вигляду система соціального захисту ще не набула і перебуває у процесі постійного реформування. Однією з умов успішної розбудови соціальної держави в Україні є гідний рівень життя усіх громадян, особливо соціально вразливих верств населення, отже, питання соціального захисту наразі досить актуальне.

Наукові досягнення з питань змістовного аспекту поняття соціального захисту та вдосконалення практичної діяльності держави

в цьому напрямі проводиться в спеціалізованих науково-дослідних установах. Окремим аспектам соціального захисту присвятили свої праці вітчизняні й зарубіжні вчені та фахівці, зокрема Н. Болотіна [2], І. Дьяконова, А. Єпіфанов, І. Сало [3], В. Базилевич [4], П. Шевчук [5], О. Палій, В. Скуратівський [6], В. Москаленко [7], І. Басанцов, Т. Косова [8], І. Михайловська, О. Неліпович [9], А. Гарсія, Дж. Груат [10] та ін. Аналіз змісту праць вітчизняних і зарубіжних учених, що присвячені дослідженню теоретико-методологічних і прикладних питань соціального захисту населення, механізмів його функціонування й розвитку, свідчать про наявність великого розмаїття неоднозначних підходів, узагальнень, висновків і оцінок. Фундаментальний характер цієї наукової проблеми визначається відсутністю єдиного підходу до трактування її теоретичних і методологічних засад. Це визначає актуальність і необхідність її подальшого дослідження.

Метою статті є теоретичне обґрунтування сутності соціального захисту населення та виокремлення її основних складових.

Для проведення ґрунтового дослідження вітчизняної системи соціального страхування необхідно розмежувати категоріальний апарат об'єкта наукових пошуків, а саме: соціальний захист, соціальне забезпечення та соціальне страхування.

Первинним щодо соціального страхування є поняття соціального захисту («socialprotection»), оскільки соціальне страхування стає інструментом розв'язання низки соціальних проблем (наприклад, надання соціальних послуг і матеріального забезпечення громадянам, які стали безробітними, втратили працездатність, досягли пенсійного віку, тощо).

Вважається загальноприйнятим, що поширення терміна «соціальний захист» пов'язане із прийняттям Закону про соціальний захист («Social Security Act») 1935 р. у США. В буквальному перекладі термін «security» має декілька значень, основні з яких: безпека, охорона, захист, забезпечення, гарантування. У перекладі з англійської мови слово «social» означає «суспільний», «соціальний».

Так, Міжнародна організація праці (далі – МОП) визначає поняття соціального захисту як загальну базову соціальну підтримку всім громадянам незалежно від внесків або тривалості їх трудового стажу. Конвенція МОП 1952 р. і наступні міжнародні трудові норми містять дев'ять основних складових соціального захисту: медична допомога, допомога внаслідок хвороби, допомога по безробіттю, у зв'язку з народженням дитини, допомога сім'ям із дітьми, внаслідок виробничого травматизму і професійного захворювання, за інвалідністю, за віком, у разі втрати годувальника. Тобто наявне широке трактування соціального захисту як соціальної підтримки, яка надається всьому населенню, метою якої є соціальна безпека.

Викликає інтерес визначення, яке дає соціальному захисту «The Encyclopedia Americana»: «Соціальний захист, у загальному розумінні цього поняття, означає безпеку та свободу від страху та спрямоване до суспільства як до групи взаємопов'язаних людей, які залежать одна від одної». Системоутворюючим фактором у цьому визначенні є «безпека та

свобода від страху», що є необхідним елементом вільної демократичної держави. Підкреслений також такий суттєвий аспект соціального захисту, як можливість його існування тільки в солідарному суспільстві – «групи взаємопов'язаних людей», адже соціальний захист здійснюється спільними зусиллями всього населення країни.

Загалом, виокремлюється два основні підходи до поняття «соціальний захист». Відповідно до першого підходу, соціальний захист трактується як широке поняття і стосується усієї соціальної сфери у державі. Соціальний захист у широкому розумінні включає соціальну допомогу, соціальні гарантії, соціальне страхування, а також активні заходи (політика зайнятості, боротьба з безробіттям). Інакше кажучи, це діяльність держави, спрямована на забезпечення процесу формування і розвитку повноцінної особистості, виявлення й нейтралізацію негативних факторів, що впливають на неї, створення умов для самовизначення й ствердження у житті.

Соціальний захист у вузькому значенні – це у першу чергу певна обмежена сукупність дій, спрямованих на надання допомоги під час життєвих негараздів.

У різних країнах значення соціального захисту у вузькому сенсі – соціального забезпечення – «socialsecurity» дещо відрізняється. У США цей термін належить виключно до пенсійної системи (для соціального захисту в широкому розумінні використовується поняття «welfare» або «welfaresystem» – добробут, система добробуту), у Великій Британії – до всієї системи грошової допомоги, у материковій Європі (за термінологією МОП) охоплює всю грошову допомогу та охорону здоров'я, в деяких інших країнах означає здебільшого соціальне страхування. Звідси і розходження в трактуванні соціального захисту, які існують у західній літературі [1].

У вітчизняній літературі поняття «соціального захисту» трактується по-різному.

На думку Н. Болотіна, соціальний захист – це діяльність держави, спрямована на забезпечення формування й розвиток повноцінної особистості, виявлення й нейтралізація негативних факторів, що впливають на неї, ство-

рення умов для самовизначення і ствердження у житті [2].

І. Дьяконова, А. Єпіфанов, І. Сало зазначають, що соціальний захист система державного матеріального забезпечення ветеранів праці та інших громадян похилого віку, ветеранів війни, громадян, які потерпіли внаслідок Чорнобильської катастрофи, державної допомоги сім'ям з дітьми тощо [3].

В. Базилевич розглядає соціальний захист як комплекс законодавчо закріплених норм, що гарантує держава окремим верствам населення, а також за певних економічних умов усім членам суспільства (під час зростання інфляції, спаду виробництва тощо) [4].

П. Шевчук визначає соціальний захист як комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення життя, здоров'я та добробуту населення за конкретних економічних умов [5].

О. Палій, В. Скуратівський зазначають, що соціальний захист – це комплекс організаційно-правових і економічних заходів, спрямованих на захист добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах [6].

В. Москаленко зазначає, що соціальний захист – це система заходів і відповідних інститутів, призначених для забезпечення нормального існування людини, підвищення рівня задоволення її соціальних потреб, якості життя та перспектив [7].

Як комплекс заходів, спрямованих на підвищення добробуту та якості життя населення, визначений законодавчо, трактують соціальний захист В. Базилевич, В. Москаленко, О. Палій, В. Скуратівський, П. Шевчук та ін.

І. Басанцов, Т. Косова розглядають соціальний захист як систему розподільних відносин, у процесі яких за рахунок частини національного доходу утворюються та використовуються суспільні фонди грошових ресурсів для матеріального забезпечення та обслуговування окремих категорій громадян» [8].

Визначення, запропоноване І. Басанцовим та Т. Косовою, на нашу думку, більш характерне для соціального страхування з позицій формування грошових фондів, аніж для соціального захисту, а отже, є вужчим за необхідне тлумачення.

Як слушно зазначають І. Михайловська та О. Неліпович, більшість вітчизняних підходів до розуміння суті соціального захисту ґрунтуються на визначенні ролі держави у реалізації соціального захисту населення [9], однак нині існують численні програми міждержавного рівня, пов'язані із захистом від бідності, безробіття, забезпечення медичної допомоги та надання доступу до початкової освіти, що реалізуються Організацією Об'єднаних Націй, Світовим банком, Юнісеф тощо, а також приватні благодійні фонди. Окрім цього, А. Гарсія та Дж. Груат зауважують, що соціальний захист є ширшим поняттям від соціального забезпечення, адже включає в себе також приватні заходи щодо забезпечення соціальної безпеки [10].

Розкриття та тлумачення поняття «соціальний захист», як ми бачимо, є досить дискусійним і неоднозначним у колі науковців. Іноді його ототожнюють із соціальним забезпеченням, іноді протиставляють йому. Тому спробуємо надати власну характеристику, узагальнивши весь масив запропонованих наукових парадигм. Систему соціального захисту (socialsafetynets) пропонуємо розуміти як сукупність неприбуткових програм, які ґрунтуються на принципах соціального партнерства держави, роботодавців і найманих працівників і їх об'єднань, із метою запобігання та подолання бідності, а також допомоги особам, які опинилися на межі бідності чи потребують допомоги з огляду на певні обставини та реалізуються як на державному рівні, так і приватному завдяки благодійним організаціям і неформальній допомозі приватних осіб.

Обширність соціального захисту населення залежить від обраної соціальної політики, та, відповідно, від обсягів її фінансово забезпечення. За допомогою системи соціального захисту досягаються певні цілі соціальної політики, зокрема система соціального захисту:

1) дозволяє перерозподіляти дохід у суспільстві на користь найбільш вразливих членів соціуму, що зменшує бідність і нерівність у суспільстві;

2) стимулює домогосподарства здійснювати заощадження та відповідно продуктивні інвестиції;

3) бере на себе завдання управління соціальними ризиками;

4) дозволяє підтримувати ефективний і сталий розвиток у країні.

Загалом, у переважній більшості країн світу функціонує розгалужена трирівнева система взаємодоповнюваного соціального захисту (рис. 1).

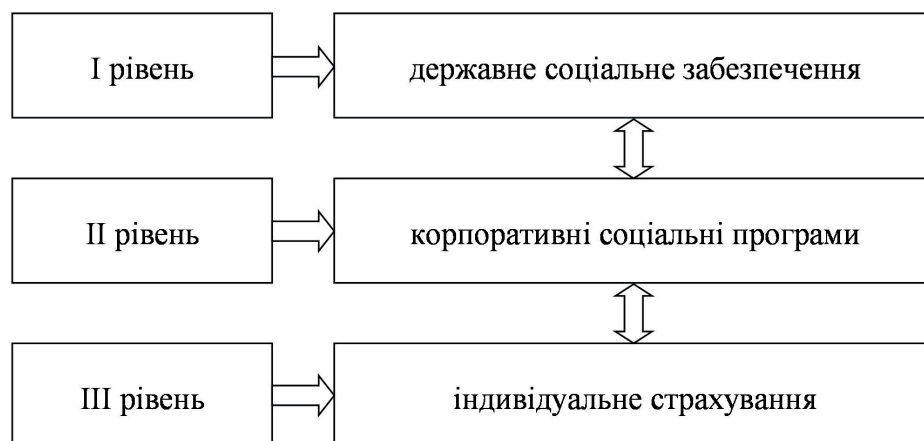

Рис. 1. Трирівнева система соціального захисту (авторська розробка)

Перший рівень соціального захисту гарантує держава, другий – підприємства, організації й установи – роботодавці, а останній самостійно обирає застрахований громадянин відповідно до його вподобань і фінансових можливостей. Для України другий рівень соціального захисту є нехарактерним і на сьогодні він практично відсутній.

Хоча Україна і проголосила соціально-орієнтовану політику, проте нині вітчизняна система соціального захисту не в змозі гарантувати навіть мінімальних потреб громадян. Система соціального захисту в Україні здійснюється за трьома основними напрямками та включає забезпечення, допомоги і страхування [11] (рис. 2).

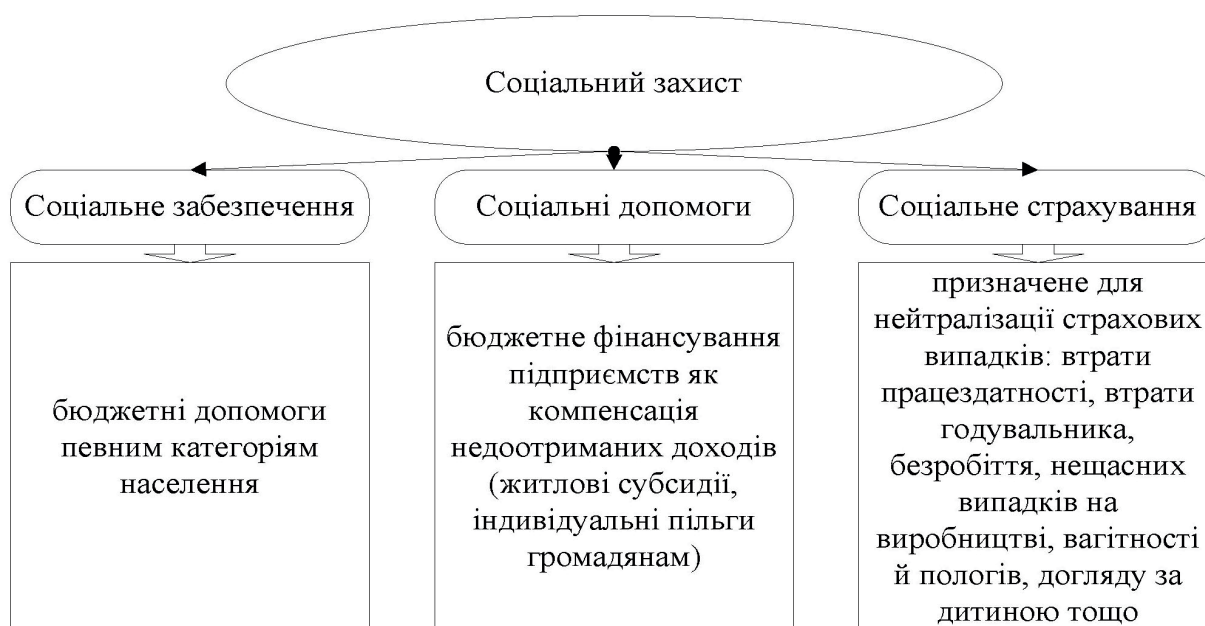

Рис. 2. Система соціального захисту в Україні (авторська розробка)

Розглянемо кожен складову системи соціального захисту в Україні.

З рис. 2 видно, що соціальне забезпечення та допомога ґрунтуються на бюджетному фінансуванні, а соціальне страхування призначене для нейтралізації соціальних ризиків, засноване на принципах страхування. Тому необхідно дослідити різні види соціального захисту – соціального забезпечення і допомог (основних програм підтримки добробуту у вигляді трансфертних виплат) і соціального страхування для порівняння їх ефективності.

За критерієм диференціації одержувачів розрізняють такі типи соціальних допомог:

- соціальна допомога, яка надається з урахуванням потреб, але без урахування майнового стану та доходу;
- адресна соціальна допомога, яка надається з урахуванням доходу або майнового стану [12]. Загалом, соціальні трансферти мають низку обмежень щодо їх застосування:

1) надаються тим членам громади, чиї доходи є нижчими від певного законодавчо встановленого рівня;

2) обмежуються в часі;

3) породжують конфлікт між справедливістю та стимулами до праці;

4) сприяють переміщенню податкового навантаження на тих осіб, які отримують вищі доходи;

5) стосуються лише певних категорій громадян;

6) формують залежність у субсидованих осіб і не стимулюють їх забезпечувати себе у майбутньому;

7) не пов'язані зі сплаченими внесками чи податками субсидованими особами;

8) негативно впливають на обсяги економічного зростання;

9) перерозподіл бюджетних потоків через механізм бюджетних трансфертів негативно впливає на обсяги економічного зростання;

10) дестимулюють зростання доходів як платників податків, так і розпорядників трансфертів;

11) сукупні вигоди одержувачів трансфертів можуть скорочуватися через боротьбу за їх одержання.

Існує низка об'єктивних причин, із якими пов'язана активна критика програм матеріальної допомоги з бюджету:

1) соціальні програми забезпечують нерівномірний рівень підтримки громадян залежно від території, оскільки фінансуються переважно з місцевих бюджетів;

2) не всі, хто потребує, може стати учасником програм через бюрократичні перепони;

3) сукупний рівень доходів учасників програм не відповідає уявленням про належний мінімальний рівень життя, зокрема, до 2011 р. мінімальна заробітна плата не відповідала прожитковому мінімуму;

4) не всі нужденні категорії населення набувають права на участь у соціальних програмах (зокрема до кола таких осіб не належать бездітні пари, одинокі малозабезпечені громадяни та ін.);

5) управління системою соціального забезпечення із численними програмами підтримки є складною та породжує можливість зловживань;

6) унаслідок бюджетної підтримки відбувається деформація економіки, адже учасники програм, які отримують допомогу в умовах тіншової депресивної економіки, можуть мати вищий рівень добробуту, ніж у тих індивідів, які покладаються на власні зусилля;

7) одержання субсидій знижує стимули до праці, що є основним каменем спотикання при обранні схем соціального забезпечення.

В умовах обмеженості бюджетних ресурсів надання матеріальної допомоги малозабезпеченим членам громад буде найефективнішим, якщо використовувати розподіл, що ґрунтуватиметься на відмінностях у доходах для забезпечення найвищим рівнем допомог найбільш вразливі верстви населення, проте такий підхід загрожує зниженням стимулу до праці.

Слід зазначити, що найвагомими недоліками соціального забезпечення та соціальних допомог є зловживання програмами соціальної підтримки тими учасниками, які працюють у тіншовому секторі економіки та реально не мають на них права, а також зниження стимулів до праці.

Соціальне забезпечення не позбавлене недоліків, тому найдоцільнішим і найпоширені-

шим способом соціального захисту у світовій практиці є соціальне страхування.

Отже, соціальне страхування стає однією з вирішальних складових соціального захисту та вирізняється з поміж інших характерними особливостями:

- обов'язковою участю;
- залежністю виплат від попередніх внесків;
- початком виплат із настанням страхового випадку;
- недопустимістю настання фінансової скрути застрахованої особи.

Отже, соціальний захист – це не тільки невід'ємна складова соціальної політики будь-якої держави, але і беззаперечна вимога цивілізаційного існування на достатньо високому рівні кожного без винятку суспільства. Адже людина як основний гарант існування соціуму має відчувати турботу та людяне ставлення, як певну гарантію існування держави й права. Лише приділивши увагу соціальному захисту та соціальним групам, які від нього безпосередньо залежать, держава забезпечить собі історичне визнання минулого, стабільне сучасне функціонування та щасливе існування громадян у майбутті, що і є підставою існування демократичної правової соціальної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. В. Дереха Соціальна і гуманітарна політика : навч. посіб. / В. В. Дереха. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – 178 с.
V. V. Dereha Sotsialna i humanitarna polityka : navch. posib. / V. V. Dereha. – Mykolaiv : Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly, 2012. – 178 s.
2. Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять / Н. Болотіна // Право України. – 2000. – № 4. – С. 36.
Bolotina N. Pravo liudyny na sotsialne zabezpechennia v Ukraini: problema terminiv i poniat / N. Bolotina // Pravo Ukrainy. – 2000. – № 4. – С. 36.
3. Єпіфанов А. О. Бюджет і фінансова політика України : навч. посіб. / А. О. Єпіфанов, І. В. Сало, І. І. Дьяконова. – Київ : Наук. думка, 1997. – 303 с.
Iepifanov A. O. Biudzheth i finansova polityka Ukrainy : navch. posib. / A. O. Yepifanov, I. V. Salo, I. I. Diakonova. – Kyiv : Nauk. dumka, 1997. – 303 s.
4. Базилевич В. Д. Державні фінанси : навч. посіб. / за заг. ред. В. Д. Базилевича. – Київ : Атіка, 2002. – 128 с.
Bazylevych V. D. Derzhavni finansy : navch. posib. / za zah. red. V. D. Bazylevycha. – Kyiv : Atika, 2002. – 128 s.
5. Шевчук П. І. Соціальна політика : навч. посіб. / Шевчук П. І. – Львів : Світ, 2003. – 400 с.
Shevchuk P. I. Sotsialna polityka : navch. posib. / Shevchuk P. I. – Lviv : Svit, 2003. – 400 s.
6. Скуратівський В. Соціальна політика / В. Скуратівський, О. Палій. – Київ : Вид-во УАДУ, 2003. – 265 с.
Skurativskiy V. Sotsialna polityka / V. Skurativskiy, O. Palii. – Kyiv : Vyd-vo UADU, 2003. – 265 s.
7. Москаленко В. В. Сутність соціального захисту та його місце в політиці соціальної держави / В. В. Москаленко // Наукові записки. – 2003. – Т. 21. – С. 42.
Moskalenko V. V. Sutnist sotsialnoho zakhystu ta yoho mistse v politytsi sotsialnoi derzhavy / V. V. Moskalenko // Naukovi zapysky. – 2003. – T. 21. – S. 42.
8. Косова Т. Д. Сутність і критерії ефективності системи соціального захисту / Т. Д. Косова, І. В. Басанцов // Фінанси України. – 2000. – № 8. – С. 26–32.
Kosova T. D. Sutnist i kryterii efektyvnosti systemy sotsialnoho zakhystu / T. D. Kosova,

- I. V. Basantsov // *Finansy Ukrainy*. – 2000. – № 8. – С. 26–32.
9. Михайловська І. М. Система соціального захисту населення в Україні: сутність, основні складові та напрямки вдосконалення / І. М. Михайловська, О. В. Неліпович // *Вісник Хмельницького національного університету*. – 2011. – № 6, т. 4. – С. 255–260.
- Mykhailovska I. M. Systema sotsialnoho zakhystu naseleння v Ukraini: sutnist, osnovni skladovi ta napriamky vdoskonallennia / I. M. Mykhailovska, O. V. Nelipovych // *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu*. – 2011. – № 6, t. 4. – S. 255–260.
10. Bonilla Garcia A. Social Protection: A Life Cycle Continuum Investment For Social Justice, Poverty Reduction And Sustainable Development / A. Bonilla Garcia, J. V. Gruat. – Geneva : International Labour Office, 2003. – 57 p.
11. Якимів А. І. Формування і розвиток системи пенсійного забезпечення в Україні / А. І. Якимів. – Львів : Афіша, 2003. – 448 с.
- Iakymiv A. I. Formuvannia i rozvytok systemy pensiinoho zabezpechennia v Ukraini / A. I. Yakymiv. – Lviv : Afisha, 2003. – 448 s.
12. Кир'язова Т. О. Пенсійна система як частина соціального страхування / Т. О. Кир'язова // *Вісник соціально-економічних досліджень*. – 2007. – № 26. – С. 158–163.
- Kyr'iazova T. O. Pensiina systema yak chastyna sotsialnoho strakhuvannia / T. O. Kyr'iazova // *Visnyk sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen*. – 2007. – № 26. – S. 158–163.

Р. П. Пидлыпная, кандидат экономических наук (Ужгородский торгово-экономический институт КНТЭУ). **Система социальной защиты населения Украины в современных условиях: сущность и основные составляющие.**

Аннотация. В статье рассмотрены теоретические подходы к трактовке социальной защиты в современных исследованиях. Охарактеризованы подходы к пониманию содержания этого понятия. На основе проведенного исследования выявлено, что толкование понятия «социальная защита» достаточно дискуссионная и неоднозначная в кругу ученых. В результате исследования и обобщения всего массива предложенных научных парадигм предоставлено собственную характеристику этому понятию. Автор создал разветвленную трехуровневую систему взаимодополняющей социальной защиты. Значительное внимание уделено результатам научных исследований о составляющих социальной защиты в Украине. Рассмотрена каждая составляющая системы социальной защиты в Украине.

Ключевые слова: социальная защита, социальное страхование, социальная помощь, социальное обеспечение.

R. Pidlypna, Cand. Econ. Sci (Uzhgorod Trade and Economic Institute KNTU). **System of social protection of population Ukraine in modern conditions of: the essence and main components.**

Summary. A person, his life and health, honor and dignity, inviolability and security are recognized as the highest social value. The state is not a passive observer at the rights and freedoms of citizens, and active participant in ensuring their implementation. The article deals with theoretical approaches of to the treatment of social security in modern research. The approaches to understanding the meaning of the notion have been characterized. Based on the conducted research detected that the interpretation the concept of social protection is rather an ambiguous and controversial scientists in the circle. The study and generalization of entire array of proposed scientific paradigms given their own characteristics of this concept. The author has built branched out three-tier system of complementarily of social protection. Considerable attention is paid to the results of scientific research on the components of social protection in Ukraine. Consider each component of the social protection system in Ukraine.

Keywords: social protection, social insurance, social assistance, social security.